

LAM.^a 35.

RODRIGO

TRIGÉSIMO QUINTO, Y ÚLTIMO REY DE LOS GODO
PRINCIPIÓ A REYNAR EL AÑO DE 709 DE CHRISTO,
REYNÓ TRES AÑOS LOS DOS AUN VIVIENDO SU
ANTECESOR WITIZA, Y EL UNO SOLO, ACABANDO
SU MEMORIA EN EL AÑO DE 712 EN QUE SE DIÓ LA BA
TALLA DE GUA DALETE, CON LA QUE TERMINÓ LA
MONARQUÍA DE LOS GODO EN ESPAÑA.

DIVERSES ESFERES, DIVERSES DINÀMIQUES. LA TRANSFORMACIÓ DE VALÈNCIA I LA SEUA REGIÓ DURANT EL SEGLE VIII

Julián M. Ortega, *Universidad de Zaragoza*

Fa ara cinquanta anys, el 1969, va aparéixer en les pàgines de la revista *Mélanges de la Casa de Velázquez*, l'òrgan de difusió de la institució cultural francesa del mateix nom, un article firmat per un jove investigador, Pierre Guichard, amb el títol «*Le peuplement de la région de Valence aux deux premiers siècles de la domination musulmane*». En aquest, l'autor es preguntava per les raons que justificaven l'absència quasi total de testimonis escrits sobre la primerenca implantació dels musulmans en aquesta regió «llunyana, mal coneguda i molt sovint hostil». Les respostes de Pierre Guichard en aquest seminal treball, que es fonamentaven en l'ús combinat dels textos i la toponímia, assenyalaven més els prejudicis etnocènrics dels cronistes àrabs contra els berbers que la seua escassa densitat demogràfica, que pareixia particularment

elevada en aquesta part d'al-Àndalus. El suport de l'arqueologia a aquesta tesi va vindre després, gràcies a la intensa col·laboració de Guichard amb André Bazzana. La seua caracterització del paisatge tribal, generat per la instal·lació dels berbers al medi rural, prompte va assenyalar el paper determinant que van adquirir, segons pareix des de dates primerenques, els xicotets assentaments de llauradors denotats per la toponímia en «Beni-» i les fortificacions, anomenades *ḥuṣūn* en els textos àrabs, que van servir de refugi col·lectius a una població llauradora sempre zelosa de la seua autonomia política.

El principal tret conceptual d'aquesta narrativa ha sigut des dels seus primers esbossos una clara propensió a centrar la seua atenció en la caracterització de les estructures sobre els processos de canvi social. La meua aproximació a aquesta qüestió en les següents pàgines intentarà seguir una línia distinta, procurant realitzar un breu repàs als principals contextos materials del segle VIII, per tractar d'observar quin tipus de transformacions va

<1 Gravat del rei Roderic. *Retratos de los reyes de España desde Atanarico hasta nuestro católico monarca don Carlos III...*, p. 218. García de la Huerta, Vicente (1734-1787) Rodríguez, Manuel Mariano (1729-1802) - grab. Ibarr. © Biblioteca Nacional de España.

Tolmo de Minateda (Hellín), el conjunt format per la basílica i el *palatium* episcopal assistiren des d'aqueixes dates a successives campanyes d'espoli, que van desembocar en la instal·lació d'una barriada residencial plenament constituïda cap a finals de la vuitena centúria.

Per la seua part, l'urbanisme de l'antiga *Lucentum* havia experimentat, durant la segona meitat del segle VII, una retracció tan severa que a penes constituïa un *castrum* alçat sobre la cima del Benacantil, entorn del qual s'escampaven algunes xicotetes implantacions rurals amb cementeris annexos. El pas a domini musulmà pareix haver alterat poc les rutines d'aquests establiments, que, per descomptat, no van experimentar a curt termini res paregut a un floriment, més aïna el contrari. Els únics testimonis clars d'activitat durant els primers compassos del segle VIII es concentren entorn de l'Albufereta, al xicotet establiment del Tossal de les Basses i la gran necròpolis del Tossal de Manises, a la qual, després, em tornaré a referir.

Més al nord, *Valentia* evidencia millors condicions per a conservar quelcom del seu anterior vigor urbà entorn del seu monumental *episcopium*, que es va mantindre sense grans canvis, encara que de manera poc intensa, fins mitjan del segle VIII, moment en què poden ser datades unes poques sepultures localitzades entorn de la memòria martirial i el mausoleu cruciforme. La instal·lació de la nova autoritat islàmica tampoc no va tindre ací un impacte immediat sobre l'urbanisme. Els contextos andalusins més primerencs detectats fins ara corresponen amb poques excepcions a rebliments d'acumulació de sitges o fosses del segle IX i algunes instal·lacions artesanals dedicades a l'assaonat de pells.

Els testimonis directes de l'establiment dels conquistadors a les ciutats i presa de control dels seus principals ressorts de poder són, doncs, molt tènues. El principal potser siga el que proporciona la moneda. Les últimes emissions monetàries dels monarques gots a la regió corresponen als batiments a les seques de Sagunt i València en els temps d'Ègica-Vítiza (698-702). La seua circulació pareix haver sigut en tot cas limitada, com en suggereix l'absència entre les troballes registrades al lllevant i el sud-est peninsulars, on només figuren el trient d'Ègica-Vítiza encunyat, trobat a la l'Alcúdia d'Elx i la sèrie documentada al Tolmo de Minateda, composta per un trient d'Ègica-Vítiza i altres quatre més encunyats durant el regnat en solitari de Vítiza (702-710). En tot cas, la moneda andalusina de primera època tampoc no resulta massa abundant. Les troballes de dinars es redueixen a l'exemplar amb llegenda llatina encunyat al nord d'Àfrica, entre els anys 704-714, que va aparèixer a Sagunt. Els dirhams, per la seua part, estan representats per dues ocultacions, una descoberta a Yecla i una altra, a Alacant, el 1913, l'última moneda de la qual va ser encunyada el 742. Els felusos presenten una localització semblant, molt concentrada a l'actual espai alacantí. Aquesta desigual distribució ha sigut relacionada pel control fiscal exercit a Tudmîr del *ÿund* egipci establert en aquesta zona.

El problema del control territorial dels conquistadors, més enllà dels malparats recintes urbans, és una qüestió subjecta a debat. Al medi rural, el rastre deixat per les campanyes militars resulta tan imperceptible com a les ciutats. L'única excepció, dubtosa, correspon al gran recinte fortificat del Punt del Cid (Almenara), que en algu-

na ocasió ha sigut identificat com un campament d'època de la Conquesta. La posterior ocupació i administració primerenca també planteja nombroses incògnites. Alguns autors han sostingut l'existència de torres de comunicació òptica que devien haver servit com a punts d'ajuda de l'aparell de control territorial per als conquistadors, però els suports materials d'aquesta idea són bastant febles.

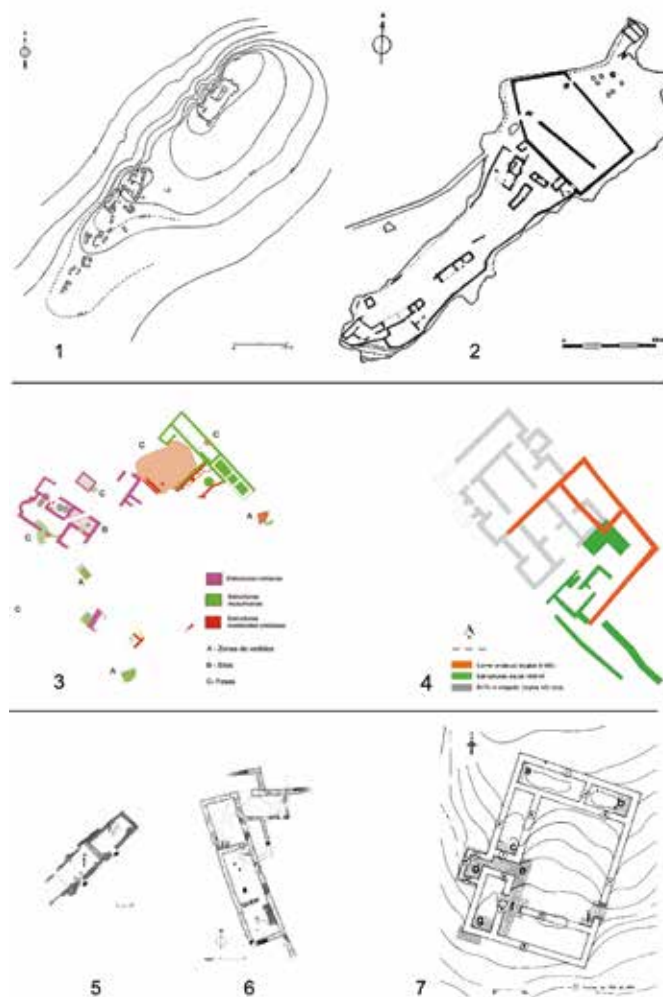
Divers és el problema que afecta els establiments situats en llocs destacats que van començar a sorgir a partir de finals del segle IV. Es tracta de xicotets poblats alçats sobre cotes considerables que completen la capacitat defensiva de la seua posició amb tancaments emmurallats, a vegades extensos però molt simples en el seu disseny i execució: fàbriques de pedra seca, cortines adaptades al terreny, absència de bastions de reforç, accessos directes mancats d'obres de flanqueig, etc. El que resulta més complicat d'establir és durant quant de temps es van mantindre en actiu aquests incòmodes centres fortificats i, de manera més concreta, quina va ser la seua destinació durant el segle VIII. En alguns casos van experimentar un abandó primerenc, abans de concloure el segle VI, com pareix succeir a Sant Josep (la Vall d'Uixó), Arco Fuentes (Soneja), el Castellar (Alcoi), el Castellar de la Morera (Elx) i el Zambo (Novelda / Monòver). En uns pocs casos, no obstant això, se n'ha constatat la durada fins a la següent centúria, com ocorre amb el Monastil (Elda), l'última fase d'ocupació del qual data de finals del segle VII i principis del segle VIII. És segur, de totes les maneres, que les instal·lacions en altura van continuar produint-se després de la conquesta islàmica. El millor exemple d'això possiblement l'oferisca El Molón (Camporrobles), l'existència del qual es

prolonga des de mitjans del segle VIII fins ben entrada la següent centúria. És també segur que alguns dels antics *castra* van tornar a ser ocupats, segurament en el context de la *fitna* del segle IX, com suggereixen els exemples, ja citats, del Zambo, el Castellar de la Morera i el Castellar d'Alcoi. Una dinàmica semblant es pot entreveure, més al nord, en llocs com El Castellón (Manzanera), Muntanya Mollet (Vilafamés) i Muntanya Marinet (Xodos). Més enllà de la indefinició cronològica que encara complica els intents per fitar els trams d'ocupació en aquests assentaments, el problema principal que continuen plantejant aquest grup d'assentaments és el de la identitat dels ocupants, encara que hi ha indicis que potser assenyalen la presència d'elits en alguns d'ells, com el Monastil.

La desorganització de les xarxes de poder aristocràtiques resulta, en tot cas, evident. L'abandó del palau de Pla de Nadal (Riba-roja de Túria) en constitueix la millor prova. El conjunt va ser destruït per un potent incendi que va tindre lloc algunes dècades després de la seua construcció (si és que aquesta va arribar a ser acabada). Notable interès té, en aquest sentit, la troballa recent a la partida dels Casals del Mas de Sabater (Morella), d'un singular edifici de planta tripartida, façanes laterals fortificades i sòcols de maçoneria reforçada amb carreu a les obertures, encara que sense elements arquitectònics ornamentals. Segons José M. de Antonio i Ramiro Pérez, que han donat a conèixer el jaciment, la construcció, de sobri to àulic, va ser erigida en les últimes dècades del segle VI i es va mantindre sense canvis durant tota la centúria següent fins que, a principis del segle VIII, va experimentar una important reforma, datada per un trient de Vítiza,

que va tapiar diverses obertures i va elevar-ne els sòls. Poc després, l'edifici va ser abandonat, la qual cosa va ocasionar la seua ruïna progressiva, amb el consegüent enfonsament de les parets sobre les sitges i els sòls.

L'alteració de les trames del poblament rural presenta altres derivades, que ací només cal resumir. Una d'aquestes afecta la pervivència de les antigues *villae* i les seues possessions. La major part van haver de desaparèixer per complet a causa de la tremenda garbellada a què va ser sotmesa durant tot el segle v la xarxa que formaven aquestes implantacions. Les que van aconseguir sobreviure, van experimentar un procés de reconversió en granges de caire molt lax, generat per una combinació d'àrees de residència, de treball –sitges, premses– i de soterrament. És possible que algun d'aquests establiments perdurara durant el segle vii, encara que l'enrarament de la vaixella fina d'importació complica la identificació d'aquestes fases tardanes d'ocupació. La desaparició de molts d'aquests establiments es pot rastrejar també a «llogarets» com el de Sitjar Baix (Onda), l'excavació del qual va oferir la troballa de gran quantitat de ceràmica dels segles vi i vii, que incloïa algunes produccions ebusitanes, però no materials de cronologia emiral. Semblant és el cas de Fontcalent, localitzat a les proximitats d'Alacant, l'última fase d'ocupació de la qual s'estén des de mitjans del segle vii fins a les primeres dècades del segle viii. De totes maneres, és segur que es van donar també noves fundacions, encara que desconeixem en quin grau van compensar els nombrosos abandons abans apuntats. És el cas de l'anomenat Cabezo de los Ojales (San Isidro/la Granja de Rocamora), empleats des de mitjans del segle viii

Assentaments i habitatges:

- 1) Tossal del Mollet (Villafamés);
- 2) El Molón (Camporrobles);
- 3) El Palau (Burriana);
- 4) El Casals de Mas de Sabater (Morella);
- 5) El Molón (Camporrobles);
- 6) Cabezo Ojales (San Isidro / Granja de Rocamora);
- 7) Tossal del Mollet (Villafamés).

com a ubicació dels diversos sectors que integraven un assentament de pla disseminat, amb una àrea d'emmagatzematge a Cabezo Pardo i una altra de residència al veí Cabezo de los Ojales. Just ací s'ha tret a la llum part d'un complex domèstic compost per dos edificis articulats entorn d'una espècie de pati exterior.

Més complicat resulta vincular el sorgiment d'assentaments d'aquest tipus a la multiplicació de topònims en «Beni-». Molts d'aquests estan vinculats a assentaments romans, com succeeix amb Benicató (Nules) i Benaduf (Villar del Arzobispo), però les excavacions realitzades en aquests jaciments no han aportat materials posteriors al segle vi. A l'alqueria de *Beniham*, que es va implantar sobre les ruïnes de la *vil·la* romana del Palau (Borriana), els materials més primerencs que s'han constatat fins a hores d'ara pertanyen al segle ix. A la pròxima alqueria de *Benirrage*, que va estar situada a l'actual partida de Vinarragell (Borriana), la major part de les ceràmiques andalusines recuperades donen datacions encara més tardanes, dels segles xii i xiii.

Un altre aspecte sobre el qual val la pena detindre's un moment és el relatiu a la morfologia dels habitatges rurals, un aspecte que necessàriament cal posar en relació amb l'organització dels grups familiars. El tipus tradicional correspon a unitats de planta rectangular amb un número variable de divisions internes. La seua perduració fins mitjan del segle ix pot ser comprovada al Tossal de les Basses (Alacant), però també a *castra*, com El Molón, i a assentaments rurals, com El Cabezo de los Ojales. Les primeres mostres clares d'adopció dels típics habitatges andalusins de pati central, que es rastregen a Tossal del

Mollet i Muntanya Marinet, potser en permeta avançar la introducció en aquesta zona a mitjan segle ix.

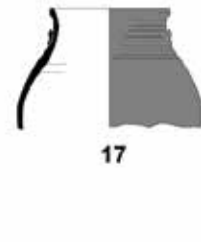
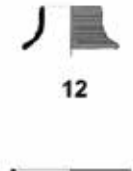
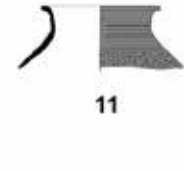
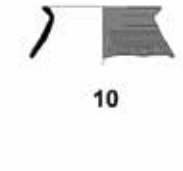
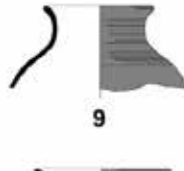
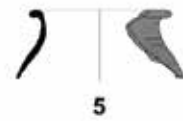
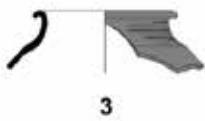
Un segon aspecte d'aquesta mateixa discussió és el relatiu a les rutines domèstiques i en particular a les culinàries, que des del segle ix evidencien una pronunciada regionalització de les distintes ferramentes ceràmiques empleades en els processos de cocció. Així, mentre a les comarques meridionals predomina la marmita de base plana i parets rectes, de clara tradició tardoantiga; al nord, als entorns de les províncies de Castelló, València, Terol i Tarragona, resulta molt més freqüent «l'olla llevantina», d'origen més discutit. Les marmites formaven part d'un conjunt d'artefactes culinaris i de servei d'aliments que va començar a experimentar canvis a partir de la segona meitat del segle viii i que, a finals d'aquesta mateixa centúria, comença a incorporar novetats procedents d'altres regions islàmiques, com el *tannur*, el canó i la gerra carena (tipus T20). Les olles llevantines han rebut menys atenció, encara que val la pena ressenyar ràpidament algunes novetats, com el lot procedent del Mirador de la Cruz (Rubielos de Mora). Compost de manera quasi íntegra per olles de gran format, grosses parets, perfil globular amb coll acampant i vores tornades de llavi arredonit, els tractaments de superfície que presenten aquestes peces es redueixen a l'intens espatulat a la panxa d'alguns dels exemplars i la presència del característic anellat del coll, que tampoc no constitueix una norma generalitzada. Amb paral·lels evidents al Punt del Cid (Almenara), la cronologia d'aquesta producció, que amb seguretat cal situar en les fases més primerenques de desenrotllament de l'olla llevantina, deu assenyalar el segle viii, sense rebutjar un origen anterior.

Els paràgrafs previs han servit per a fer algunes consideracions sobre les dinàmiques que van experimentar, arran de la conquesta islàmica, les estructures de poder (ciutats, monedes) i socioeconòmiques (pautes de poblament, espai domèstic). Cal que dediquem el que resta al procés d'islamització i l'adopció de noves identitats religioses i culturals que es va iniciar en el segle VIII. Singular importància té en aquest capítol la recent troballa al Tolmo de Minateda d'una botella que porta sobre la superfície una inscripció pintada on es poden llegir dos noms, Sa'īd i Ya'īr, al costat de la frase «Ibn Nabdak (?) es va dirigir a una mesquita», o potser, «Ibn Tīdakaš (?) (es troba) en una mesquita». El context estratigràfic del que procedix aquesta peça apunta a una cronologia de la primera meitat del segle VIII. La precocitat d'aquesta referència a un lloc d'oració encaixa bé, d'altra banda, amb l'aparició d'oratoris islàmics en el medi rural a partir de la generació següent, concretament a El Molón, on han sigut exhumades dues mesquites adjacents, cadascuna amb la seua sala d'oració i el seu propi *miḥrāb*, però precedides per un pati comú.

Un altre indicador rellevant del procés d'islamització, el proporcionen els canvis ocorreguts en els rituals de soterrament. En alguns llocs és possible observar que la conversió religiosa no va implicar cap tipus de ruptura topogràfica. Així succeeix en Segóbriga (Saelices), però també al Tolmo de Minateda, la necròpolis septentrional del qual ha oferit la troballa de tombes de ritu cristià (tres sepultures individuals i un soterrament infantil doble), conjuntament amb altres de ritu islàmic (dotze inhumacions amb cadàver en decúbit lateral). La documenta-

ció d'Alacant apunta en el mateix sentit. Al Tossal de les Basses s'ha descobert una extensa necròpolis tardoantiga, de la qual s'han excavat més de vuit-centes tombes, algunes d'elles de ritual islàmic. Concretament, a la Zona I de l'Àrea I, s'han exhumat una desena de soterraments, dos dels quals (tombes 6 i 7) han proporcionat datacions per ¹⁴C centrades en el segle VIII. El cementeri del Tossal de Manises, a l'altre costat de l'Albufereta, manca, per la seua part, de precedents cristians. Està compost per un centenar d'inhumacions disposades en decúbit lateral dins de fosses simples dotades a la seua base d'un nínxol lateral i una espècie de prefossa superior, tancada de vegades amb lloses inclinades. La datació per radiocarboni dels soterraments més antics en el segle VIII ha portat a relacionar l'origen d'aquesta necròpolis amb l'assentament a *Laqant* d'un contingent de l'exèrcit sirià arribat per a sufocar la revolta berber del 740.

Algunes d'aquestes necròpolis, presumiblement actives abans del 711, com la de Vistalegre (Crevillent) i la de Polixito (Concentaina), van ser abandonades abans que la comunitat que les utilitzava donara mostres d'islamització, encara que, a falta de datacions radiocarbòniques, resulta impossible concretar el moment. Convé recordar en aquest sentit que, durant la segona meitat del segle VIII, a la vall sota el Segura encara fundaven granges grups llauradors de confessió cristiana. Així ho indica el xicotet cementeri detectat al Cabezo Pardo, del qual han pogut excavar-se dues tombes de fosses simples amb parets reforçades mitjançant pedres de xicotets blocs, que també van ser empleats a les cobertes. La número 2 albergava les restes d'un individu col·locat en decúbit supí, que ha

potgut ser datat entre els segles VIII i IX. En tot cas, els tres individus soterrats al costat de la doble mesquita descoberta a El Molón (Camporrobles) —un d'ells difunt entorn del 770, segons indica l'anàlisi de ¹⁴C— apunten a l'existència de poblacions rurals prompte islamitzades que, no obstant això, continuaven aferrades en alguns aspectes als seus modes tradicionals de vida (assentament en altura, cases-bloc).

Aquest últim exemple em serveix com a peu per a una última reflexió. El 1969, Pierre Guichard va albirar a la geografia valenciana un al-Àndalus nou. Avui, cinquanta anys després, continua la necessitat de renovar al-Àndalus, i la geografia del llevant peninsular continua sent un laboratori privilegiat per a fer-ho. És possible, per això, que siga convenient mudar l'agenda i vorellar el debat sobre si el 711 representa una detenció neta i instantània respecte de l'Estat got o si es tracta més aïna de l'inici d'un procés lent de canvi. Al meu parer, és potser preferible analitzar les transformacions que van portar a la desaparició del *regnum visigothorum* segons l'esfera social i cultural que s'aborde. L'enderrocament de les instàncies de poder que constituïen la monarquia visigoda va ser tan ràpid com les operacions militars destinades a trencar la

seua resistència. La ruptura va ser, en açò, manifesta. El vell aparell administratiu dels gots es va mantindre actiu durant algunes dècades, el mateix que els ducs, comtes i bisbes més proclius a sotmetre's a la jurisdicció del califa, però, des de mitjans del segle VIII, aqueix entramat va ser desplaçat pel control més directe que a les ciutats van poder implantar els emirs de Còrdova. La fallida de l'aristocràcia al medi rural també va començar a resultar evident per aqueixes mateixes dates, com deixen entreveure els abandons de *castra* i residències campestres més o menys àuliques. L'alteració de les xarxes de poblament va operar segurament a un altre ritme, difícil per ara de concretar a causa de la indefinició en què encara es mouen els nostres principals indicadors cronològics, especialment a les comarques més septentrionals. D'una banda, s'hi assisteix a un significatiu nombre d'abandons de poblats i cementeris, però també, d'una altra, al sorgiment d'uns altres de nous. És segur, en tot cas, que, més enllà de les estructures de poder i de l'organització social de l'espai, les transformacions de les rutines domèstiques es van moure a ritmes més pausats. El tipus d'habitatge i de parament empleat en el seu interior només va començar a experimentar modificacions significatives a partir dels inicis del segle IX, molt després que els exèrcits musulmans desembarcaren a Algesires. El paisatge guichardià de *husūn* i alqueries formades per uns pocs habitatges de pati central, que van adoptar topònims en «Beni-», pareix sorgir precisament a partir de llavors.

Diverses regions, diverses esferes, diverses dinàmiques. Les nocions de «ruptura» i «transició» difícilment permeten capturar aqueixa complexitat.

< Exemples primerencs d'*olla valenciana* (ss. VIII-IX). 1-5) El Mirador de la Cruz (Rubielos de Mora); 6-7) El Punt del Cid (Almenara); 8-9) Monte Mollet (Villafamés); 10) El Palau (Burriana); 11) Torre de Mal Paso (Castellnovo); 12) Mas de Pere (Onda); 13) Almoina (Valencia, C.U.); 14) C/ Comte de Trènor (Valencia, C.U.); 15) El Sequer de Sant Bernat (Alcira); 16) El Molón (Camporrobles); 17) Castellar de Meca (Áyora); 18) El Castellar (Alcoy); 19) El Castellar de la Morera (Elche); El Tolmo de Minateda (Hellín).